

Сім'я як первинне джерело психічного здоров'я дитини дошкільного віку

У статті теоретично обґрунтований один із базисних компонентів психічного здоров'я дитини – емоційне благополуччя в умовах сімейного спілкування. Підкреслено проблему психічного здоров'я дитини дошкільного віку в сьогоденні. Розглянуто значення найбільш складної психологічної системи – сім'ї. Проаналізовано чинники, які мають вплив на психічне здоров'я дитини і, зокрема, на виникнення невротичних реакцій. Розкрито стилі виховання дітей в сім'ї, параметри відносин дітей з батьками та наслідки неповноцінного спілкування дорослого з дитиною дошкільного віку. Підкреслено важливість узгодженості методів виховання між батьками дитини та негативний вплив суперечностей батьків на розвиток дитини.

Ключові слова: сім'я, психічне здоров'я дитини, неврози, соціально-психологічний фактор, соціально-культурний фактор, соціально-економічний фактор.

В статье теоретически обоснован один из базисных компонентов психического здоровья – эмоциональное благополучие в условиях семейного общения. Подчеркнута проблема психического здоровья ребенка дошкольного возраста в настоящем. Рассмотрено значение наиболее сложной психологической системы – семьи. Проанализированы факторы, влияющие на психическое здоровье ребенка и, в частности, на возникновение невротических реакций. Раскрыты стили воспитания детей в семье, параметры отношений детей с родителями и последствия неполноценного общения взрослого с ребенком дошкольного возраста. Подчеркнута важность согласованности методов воспитания между родителями ребенка и негативное влияние противоречий родителей на развитие ребенка.

Ключевые слова: семья, психическое здоровье ребенка, неврозы, социально-психологический фактор, социально-культурный фактор, социально-экономический фактор.

Постановка проблеми. Проблема психічного здоров'я дітей є однією з найактуальніших на сьогоднішній день. Під натиском негативних впливів сучасного життя емоційна сфера дитини піддається величезним перевантаженням. Сім'я є для дитини дошкільного віку одним з головних соціальних інститутів, що забезпечує необхідні умови для збереження і підтримки психічного здоров'я дитини.

Останнім часом в сучасних сім'ях відбулися глибокі зміни в їх життєдіяльності, які не могли не відбитися на психічному здоров'ї дітей. Так, багато сімей, втративши колишню державну підтримку, не зуміли пристосуватися до нових умов, наслідком чого є дисгармонія сімейних відносин, що виражається в конфліктній взаємодії між членами сім'ї. А це обумовлює виникнення неврозів у дітей, які можуть порушити психосоціальний розвиток дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд різних підходів до проблеми психічного здоров'я в умовах сім'ї дозволили виділити кілька істотних аспектів їх характеристик, на які найчастіше звертається увага дослідників:

– про структурні складові психічного здоров'я (В.М. Мясичев, Г.С. Нікіфоров, А.А. Корольков, В.П. Петленко, І.В. Дубровіна, Б.С. Братусь, Ю.А. Ютціц, А.І. Захаров, М. І. Лісіна, Г.С. Абрамова, Н.Л. Коновалова, В.Ф. Сафін та ін);

– про психологічні механізми адаптації (П.Б. Ганнушкіна, Г.С. Никифоров, О.С. Васильєва, Ф.Р. Філатов, В.Н. Дружинін, С.Л. Рубінштейн, Г. Сельє, З. Фрейд, К. Хорні, М. Кляйн, Д. Віннікот, Е. Берн, Е. Еріксон та ін);

– про сім'ю як цілісну систему (В.Н. Мясичев, В. Сатир, Е.Г. Ейдеміллер, В. Юстіцкіс, Л.С. Виготський, К. Вітакер, В.М. Мініяров та ін);

– про роль переживання у соціальній ситуації розвитку дитини (Л.С. Виготський);

– про первинну роль емоцій у психічному житті дитини (А.В. Запорожець, П.Я. Гальперін, А.Н. Леонт'єв, А.Д. Кошелева, О.В. Лобза, С.Л. Рубінштейн, А. Валлон, В.К. Вілюнас, В. Вундт, К. Ізард);

– про залежність подружніх відносин від задоволення емоційно-психологічних потреб (В.А. Сисенко, С.В. Ковальов, Л.А. Богданович, У.Ф. Харлі).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати взаємовплив подружніх відносин і психічного здоров'я дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна наука стверджує, що сім'я – це одна з найбільш складних психологічних систем, у вивчення яких входить весь діапазон внутрішньосімейних відносин, серед яких подружні відносини є центральною ланкою сімейних відносин. Дошкільний вік характеризується найсильнішою залежністю від дорослого, і проходження етапу становлення особистості багато в чому визначається тим, як складаються відносини дитини з дорослим. Самі дорослі не за-

вжди розуміють, яких чином їхні особистісні якості стають надбанням дітей, як своєрідно, відповідно специфіці дитячого віку, вони інтерпретуються, яке значення набувають для дитини. [5] Усвідомлена чи неусвідомлена батьківська і педагогічна авторитарність породжує у дошкільнят дефіцит неординарності, почуття власної гідності, невпевненість у собі і багато інших якостей, що ускладнюють сприятливе становлення особистості [5].

Стиль відносин дорослих до дитини впливає не тільки на становлення тенденції до певного стилю дитячого поведіння, але і на психічне здоров'я дітей; так, невпевненість дитини в позитивному ставленні до себе дорослого або, навпаки, впевненість саме в неактивній оцінці її як особистості провокує подавлену агресивність, якщо дитина сприймає відношення дорослого до себе як негативне, то спроби дорослого спонукати дитину до спілкування викликають у нього стан зніяковілості і тривоги. Тривалий дефіцит емоційного співзвучного спілкування навіть між одним з дорослих і дитиною породжує невпевненість останньої в позитивному відношенні до нього дорослих взагалі, викликає почуття тривоги і відчуття емоційного неблагополуччя [6].

Під впливом досвіду спілкування з дорослими в дитини не тільки формуються критерії оцінки себе та інших, але і зароджується дуже важлива здатність співчувати іншим людям, переживати чужі прикрощі та радості як власні. У спілкуванні з дорослими і однолітками він вперше усвідомлює, що потрібно враховувати не тільки свою, але і чужу точку зору. Саме з налагодженої системи взаємин дитини з дорослим і починається орієнтація дитини на інших, тим більше що вона також потребує визнання оточуючих людей. У дошкільному дитинстві фактично складається особистість, самосвідомість і світовідчуття дитини. Ці процеси, в першу чергу, обумовлені загальним психічним розвитком, формуванням нової системи психічних функцій.

Переоцінити значення дорослого і, головне, спілкування з дорослим для психічного розвитку та психічного здоров'я дитини важко. Саме з близькими дорослими (мамою, татом, бабусею та ін.) дитина зустрічається на перших етапах свого життя, і саме від них і через них знайомиться з навколишнім світом, вперше чує людську мову, починає опановувати предметами і знаряддями своєї діяльності, а в подальшому і осягати складну систему людських взаємин. Відомо чимало прикладів, коли діти, з якихось причин позбавлені можливості спілкуватися з дорослими перші кілька років свого життя, потім так і не змогли навчитися «по-людськи» мислити, говорити, не змогли адаптуватися в со-

ціальному середовищі [7]. Настільки ж яскравим прикладом є феномен «госпіталізації», при якому взаємодія дитини з дорослим обмежується лише формальним доглядом за дітьми і виключається можливість повноцінного емоційного спілкування між дитиною і дорослою людиною (це відбувається при переміщенні дитини раннього віку в будинок дитини) [6].

У повсякденному житті дитина оточена увагою і турботою найближчих дорослих, і, здавалося б, не повинно бути приводів для занепокоєння. Однак і серед дітей, які виховуються в родині, спостерігається досить високий відсоток психічних захворювань, в тому числі неврозів, поява яких зумовлена не спадковими, а соціальними факторами, тобто причини захворювання лежать у сфері людських взаємин.

Крім того, за даними В. А. Колегової, А. І. Захарова та інших дослідників, найбільше число неврозів спостерігається у старшому дошкільному віці. Тому батькам з перших років життя дитини необхідно брати до уваги можливість появи відхилення в нервово-психічному розвитку дітей і знати причини, що викликають таке відхилення [1].

Неврози у дітей не виникають, якщо батьки вчасно справляються зі своїми особистими проблемами і підтримують теплі взаємини в сім'ї, люблять дітей і добрі до них, чуйні до їхніх потреб і запитів, прості та безпосередні у зверненні, дозволяють дітям висловлювати свої почуття і вчасно стабілізують виникачі у них нервові напруження, діють погоджено в питаннях виховання, приймаючи до уваги відповідні орієнтації й захоплення дітей [1]. Діти хворіють неврозами під впливом несприятливих обставин, до яких неможливо адаптуватися і які неможливо перенести безболісним чином. Наприклад, дитина не може перенести розлуку з матір'ю і звикнути до ясел, конфлікти в родині і блокада емоційних потреб, напруга в результаті надмірної стимуляції, інтенсивних обмежень або непослідовного відношення дорослих.

При невротичному захворюванні відбувається непродуктивна витрата наявних психічних засобів, ресурсів і можливостей, їх подальше перенапруження і хворобливе ослаблення в цілому. При цьому наростають занепокоєння й емоційна нестійкість, з'являються або посилюються вегетосудинні і соматичні порушення, знижується витривалість і опірність організму. У психологічній літературі виділені і досить глибоко проаналізовані чинники, що мають вплив на психічне здоров'я дитини і, зокрема, на виникнення невротичних реакцій. Більшість з цих фак-

торів носять соціально-психологічний, соціально-культурний та соціально-економічний характер.

Соціально-психологічний фактор – це гармонія подружніх взаємин, сімейного виховання, дитячо-батьківські відносини. Діти-дошкільнята мають дуже тісний емоційний зв'язок з батьками (особливо з матір'ю). Це не означає потребу в залежності від батьків, а значить потреба в любові, повазі, визнанні. У цьому віці у дитини немає досвіду емоційного міжособистісного спілкування, вона не розуміє причини конфліктів між батьками, не може висловити власні почуття. Сварки батьків сприймаються як сигнали небезпеки, дитина відчуває себе винуватою. Часті конфлікти між близькими дорослими викликають у дитини почуття невпевненості, занепокоєння, емоційної напруги, які можуть вилитися в компенсаторну поведінку, капризи, істерики, негативізм і т.д.

Стиль виховання. На дітей впливають не тільки навмисні і цілеспрямовані виховні впливи, але в рівній або навіть більшою мірою всі особливості поведінки батьків. Подібно до того, як неповторна особистість кожної людини, індивідуальні відносини між подружжям, настільки ж складні і відносини батьків до своєї дитини, неоднозначні стилі сімейного виховання. Вченими виділяються 3 типи дітей, характер яких відповідає певним методам виховної діяльності їхніх батьків.

Авторитетні батьки – ініціативні, товариські, добрі діти. Авторитетні ті батьки, які люблять і розуміють дітей, вважаючи за краще не карати, а пояснювати, що добре, а що погано, не побоюючись зайвий раз похвалити. Вони вимагають від дітей осмисленої поведінки і прагнуть допомогти їм, чуйно ставлячись до їхніх запитів. Разом з тим такі батьки, зазвичай, виявляють твердість, стикаючись з дитячими капризами, а тим більше з невмотивованими спалахами гніву. Діти таких батьків, як правило, допитливі, намагаються обґрунтувати, а не нав'язати свою точку зору, вони відповідально ставляться до своїх обов'язків. Їм легше дається засвоєння соціально прийнятних і заохочуваних форм поведінки. Вони більш енергійні та впевнені в собі, у них краще розвинені почуття власної гідності і самоконтроль, їм легше вдається налагодити хороші відносини з однолітками.

Авторитарні батьки – дратівливі, схильні до конфліктів діти. Авторитарні батьки вважають, що дитині не слід надавати занадто багато свободи і прав, що вона повинен у всьому підкорятися їх волі, авторитету. Не випадково ці батьки в своїй виховній практиці, прагнучи виробити у дитини дисциплінованість,

як правило, не залишають їй можливість для вибору варіантів поведінки, обмежують її самостійність, позбавляють права заперечувати старшим, навіть якщо дитина права. Авторитарні батьки найчастіше не обґрунтовують свої вимоги. Жорсткий контроль над поведінкою дитини – основа їх виховання, яке не йде далі суворих заборон, доган і нерідко – фізичних покарань. Найбільш поширений спосіб дисциплінарного впливу – залякування, погрози. Такі батьки виключають душевну близькість з дітьми, вони скупі на похвалу, тому між ними та дітьми рідко виникає почуття прихильності. Однак жорсткий контроль рідко дає позитивний результат. У дітей при такому вихованні формується лише механізм зовнішнього контролю, розвиваються почуття провини або страху перед покаранням і, як правило, надто слабкий самоконтроль, якщо він взагалі з'являється. Діти авторитарних батьків важко встановлюють контакти з однолітками із-за своєї постійної настороженості, і навіть ворожості до оточуючих. Вони підозрілі, похмурі, тривожні і внаслідок цього – нещасні.

Поблажливі батьки – імпульсивні, агресивні діти. Як правило, поблажливі батьки не схильні контролювати своїх дітей, дозволяючи їм робити, як заманеться, не вимагаючи від них відповідальності і самоконтролю. Такі батьки дозволяють дітям робити все, що їм захочеться, аж до того, що не звертають уваги на спалахи гніву та агресивну поведінку, в результаті яких трапляються неприємності. У дітей виникають найчастіше негаразди з дисципліною, нерідко їх поведінка стає просто некерованою. Зазвичай батьки приходять у відчай і реагують дуже гостро – грубо і різко висміюють дитину, а в поривах гніву можуть застосовувати фізичне покарання. Вони позбавляють дітей батьківської любові, уваги і співчуття [8].

Отже, можна виділити *чотири параметри відносин батьків з дитиною*, які здійснюють найбільший вплив на психологічний розвиток та психічне здоров'я дитини:

– батьківський контроль: при високому рівні батьки воліють мати великий вплив на дітей, здатні наполягати на виконанні своїх вимог, послідовні в них. Контролюючі дії спрямовані на модифікацію проявів залежності у дітей, агресивності, розвиток ігрової поведінки, а також на більш досконале засвоєння батьківських стандартів і норм;

– батьківські вимоги, які спонукають до розвитку у дітей зрілості. Батьки намагаються, щоб діти розвивали свої здібності в інтелектуальній та емоційній сферах, міжособистісному спіл-

куванні, наполягають на необхідності та праві дітей на самостійність;

– способи спілкування з дітьми в ході виховних впливів: батьки прагнуть використовувати переконання, щоб домогтися слухняності, обґрунтовують свою точку зору і одночасно готові обговорювати її з дітьми, вислуховують їх аргументацію. Батьки з низьким рівнем частіше вдаються до криків, скарги та лайки;

– емоційна підтримка: батьки здатні висловлювати співчуття, любов і тепле відношення, але дії і емоційне ставлення спрямовані на сприяння фізичному та духовному зростанню дітей, вони відчують задоволення і гордість за успіхи дітей [7].

Благополучність дитини залежить від наявності в батьківському відношенні всіх чотирьох вимірів – контролю, вимогливості до соціальної зрілості, спілкування та емоційної підтримки, тобто оптимальною умовою виховання є поєднання високої вимогливості та контролю з демократичністю і прийняттям.

Узгодженість у вихованні між батьками. Методи виховання у матерів і батьків нерідко суперечливі, неузгоджені. Все це призводить до того, що у дітей не виникає бажання засвоювати соціально прийнятні форми поведінки, не формується самоконтроль і почуття відповідальності. Вони всіма силами уникають чогось нового, несподіваного, невідомого – зі страху, що при зіткненні з цим новим не зможуть обрати правильну форму поведінки. Оскільки у них не сформульоване почуття незалежності і відповідальності, діти імпульсивні, а в складних ситуаціях агресивні. Вони відрізняються незрілістю суджень, постійним невдоволенням, низьким рівнем самоконтролю, заниженою самооцінкою. Їм нелегко впоратися зі своєю імпульсивністю та зарозумілістю, тому друзів у них, як правило, мало або взагалі немає.

З дитинства хлопчикам протиставляють дівчаток як слухняних і працьовитих. Дівчатка раніше становлять моральні і соціальні норми, вони більшою мірою, ніж хлопчики, орієнтовані на дорослого. Виховний тиск на дівчаток менший, ніж на хлопчиків: до поведінки дівчаток дорослі більш терпимі; хлопчиків суворіше карають.

За даними психологів і психіатрів, батьки хлопчиків звертаються за допомогою в кілька разів частіше, ніж батьки дівчаток. Для цього є і психологічні й біологічні підстави. Нервова система хлопчиків більш вразлива, вони більше страждають від нестабільності в сім'ї, травм обстановки. Для хлопчиків особливо небезпечна ізоляція батьків від виховання. Якщо хлопчик не знаходить у батька еталона чоловічої поведінки і при цьому за-

лежить від сильної й енергійної матері, він виростає психологічно безстатевим, нерішучим, боїться життя. Дівчатка, навпаки, стають більш агресивними і забіякуватими. У них розвиваються чоловічі риси характеру: вони рвуться в лідери, прагнуть керувати іншими дітьми. Іноді у них з'являються чоловічі звички, вони курять, лаються. Отже, конфліктна, напружена обстановка робить дитину нервовою, плаксивою, неслухняною, агресивною. Тертя між подружжям, як правило, травмуючим чином впливають на дитину [8].

Соціально-культурний фактор обумовлений прискоренням темпу життя, дефіцитом часу, завантаженістю батьків, їх невротизацію. Причому батьки найчастіше не готові вирішувати свої власні проблеми за допомогою фахівців, в даному випадку психолога. Проблеми нарастають, як сніжний ком, в який занурюється і дитина.

Соціально-економічний фактор. На емоційну атмосферу в сім'ї, а, отже, і на психофізичне благополуччя дитини, впливають і соціально-економічні чинники, такі як незадовільні житлово-побутові умови, зайнятість батьків, ранній вихід матері на роботу, влаштування дитини в ясла або звернення до послуг няні, рання розлука з матір'ю. Якщо вони часті і тривалі, нарастає потреба дитини в материнській прихильності, що може призвести до невротичних реакцій, і навіть до затримки психофізичного розвитку малюка [2].

Окреме питання про негативний вплив нових технологій на розвиток дитини. З настанням ери загальної комп'ютеризації люди перестали повноцінно спілкуватися, що не може не впливати негативно на розвиток дитини-дошкільника. У багатьох сім'ях, на превеликий жаль, немає ритуалу вечірнього чаю для всієї родини з обговоренням прожитого дня; книги батьки практично не читають, в кращому випадку ставлять диск з улюбленим мультфільмом або музикою. Але ніщо не замінить дитині тепло маминого голосу, її ласкаві руки. Батьки завжди повинні знаходити час для живого спілкування з дитиною. Важлива не кількість, а якість проведеного разом часу.

Висновки. Психічне здоров'я дитини розглядалося вченими як складне утворення, що включає не тільки психофізіологічний аспект, але й наявність духовності, ідентичності, внутрішньої свободи. Базисним компонентом психічного здоров'я дитини є її емоційне благополуччя в умовах сімейного спілкування.

Встановлена залежність дитини від емоційного стану найзначущих для неї людей – батьків. Однією з базових умов збе-

реження психічного здоров'я дитини є гармонічні відносини між подружжям. Ідентичність дозволяє дитині відчувати єдине «Ми», яке створює для дитини відчуття впевненості, повноцінності, самодостатності.

Список використаних джерел

1. Арнаутова Е. П. Коррекция детско-родительских отношений в семьях, образовавшихся при повторном браке матери / Елена Павловна Арнаутова // Психолог в детском саду. – 2004. – № 3. – С. 85-97.
2. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия / Александр Иванович Захаров // Психолог в детском саду. – 2008.
3. Прохорова О.Г. Мы и наши дети: как построить отношения в семье / Ольга Георгиевна Прохорова – СПб.: Издатель «КАРО», 2007. – 84 с.
4. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен: [учеб. пособие] / Раиса Викторовна Овчарова. – М.: Моск. психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.
5. Руководство практического психолога: психологическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1995. – 32 с.
6. Мещерякова С.Ю. Психологическая готовность к материнству // Вопросы психологии / Софья Юрьевна Мещерякова. – 2000. – № 5. – С.18-27.
7. Сопрун И.П. Взаимоотношение отдельных показателей особенностей эмоциональной сферы детей шести лет, воспитывающихся в разных социально-психологических условиях / Ирина Павловна Сопрун // Наука і освіта.– 2000.– №5. – С.52
8. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: Курс лекций / Лидия Бернгардовна Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
9. <http://bibliofond.ru/view.aspx>
10. <http://nauka-pedagogika.com>

This article is theoretically ground on one of the basic components of mental health of the child - emotional well-being in family communication. Distinguishing various significant aspects of mental health problems in the family that are often drawn attention of researchers (structural components of mental health, psychological mechanisms of adaptation, the family as an integrated system, the role of emotions in social situations of child development, the primary role of emotions in the mental life of the child, the dependence of the marital relationship satisfaction from emotional and

psychological needs). The author underlines the problem of mental health of a child under school age in the present. The family is considered important for proper development of the child most complex, holistic and psychological systems. The factors (social, psychological, social cultural, social economic) that affect the mental health of the child and, in particular, the emergence of neurotic reactions are analyzed. The style of parenting in the family (authoritative, authoritarian, lively) is disclosed. The parameters of attitudes of children are extracted from parents (parental control, parental demands, how to communicate with children in the nurturing, emotional support). The known effects of defective communication adult with a child of preschool age are described. The coherence methods of education are emphasized among parents of the child and the negative impact of parental conflict on child development.

Keywords: family, child mental health, neurosis, social and psychological factors, social cultural factors, social economic factors.

Отримано: 28.01.2013 р.

УДК 159.942 : 37.015.3

Р.О.Труляєв

Вплив позитивних цінностей педагога на формування позитивних цінностей та «сильних» рис характеру учнів

У статті розкрито психологічний механізм впливу позитивних цінностей та «сил характеру» педагога на оптимальне функціонування учнів як суб'єктів навчально-пізнавальної діяльності. Наведено результати дослідження впливу позитивних цінностей педагога на формування позитивних цінностей та «сильних» рис характеру школярів. У результаті емпіричного дослідження встановлено, що вираженість позитивних цінностей вчителя лежить в основі формування відповідних позитивних цінностей та оптимально високої самооцінки учнів і, таким чином, забезпечує їх суб'єктивне благополуччя. Особливу роль при цьому відіграє триада позитивних цінностей педагога «Мудрість», «Гуманність», «Справедливість».

Ключові слова: позитивний особистісний потенціал, позитивні цінності, «сильні» риси характеру, самооцінка, суб'єктивне благополуччя.